

УДК: 81:39

О. В. Нахапетова

Одеський національний морський університет,
старший викладач кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНЦІВ (НА ПРИКЛАДІ НОМЕНА ДЯДЬКО)

У статті розкрито семантичні, психолінгвістичні та етнолінгвістичні особливості номена дядько в сучасній українській мові. На підставі результатів проведеного вільного асоціативного експерименту визначено спільні онтологічні асоціативні лінії номеносистеми на позначення родинних стосунків в сучасній українській мові, схарактеризовано етнолінгвістичні особливості мовної картини світу українців.

Ключові слова: *номен, номен-стимул, вільний асоціативний експеримент, реакція відповідь, асоціативне ядро, онтологічна ознака.*

Номен на позначення родинних стосунків посіли значне місце в лексичному складі сучасної української мови і є справжнім національно-культурним багатством наших співвітчизників. Цей шар сучасної української лексики відтворює національно-культурні символи й стереотипи. Раніше нами було визначено, що «номени – це слова чи словосполучення з номінативним значенням родинних стосунків і свояцтва, які характеризуються конотативними відносинами, багатозначністю та синонімією, мають комунікативно-прагматичні, етносоціокультурні ознаки та відображають ментальні риси народу» [3, с. 175].

Вивчення номеносистеми на позначення родинних стосунків дозволяє глибше проникнути в національно-мовну картину світу етносу, створює умови для успішного спілкування. Ця лексика як культурний феномен є в кожній мові, тому що кожний народ має в своєму культурно-історичному розвитку певні соціальні відносини – родинні стосунки.

Етнолінгвістичні особливості мовної картини світу розкриті в наукових розвідках вітчизняних дослідників Ф. С. Бацевича, І. О. Голубовської, В. В. Жайворонка, В. М. Манакіна та ін. Ця проблематика посіла належне місце в трудах зарубіжних вчених: Ю. Д. Апресяна, А. Вежбицької, В. І. Постовалової та ін. Наукове вивчення номенів на позначення спорідненості було розпочато ще у другій половині XIX століття. Уперше етнологічні дослідження цієї лексики було здійснено в наукових працях П. О. Лавровського й Л. Р. Моргана, але вони торкалися більше культурно-історичного аспекту цього питання. Історію слов'янських номенів спорідненості (зокрема українських) досліджував О. М. Трубачов; номені свояцтва і спорідненості в українській мові вивчали А. А. Бурячок, М. В. Гримич, В. С. Парасунько; родинні традиції різних наро-

дів – С. І. Білокін, С. О. Черепанова та ін. Українські номени на позначення родинних стосунків як явища мовної культури посіли належне місце в одинадцятитомному «Словнику української мови» й «Словнику української мови» у чотирьох томах за редакцією Б. Д. Грінченка.

Наукове вивчення номенів на позначення родинних стосунків є актуальним в умовах глобалізаційних процесів, що існують у сучасному українському суспільстві й пояснюється прагненням осмислити родинні зв'язки та витоки родоводу. Такий лексичний шар сучасної української мови, як номени на позначення спорідненості і свояцтва, ще не достатньо кваліфіковано з лінгвістичних позицій попри нагальну необхідність ретельного аналізу етимологічних, етнолінгвістичних, психолінгвістичних і функціональних характеристик, що дозволяє найповніше відтворити етнолінгвістичні особливості мовної картини світу українців.

У межах цієї статті ми розглянемо лише номен *дядько*, який позначає кровну спорідненість по боковій лінії. Отже, **метою** нашої розвідки є розкриття етнолінгвістичних особливостей мовної картини світу українців на прикладі номена на позначення кровної спорідненості *дядько*. Мета зумовила розв'язання таких **завдань**: 1) розкрити семантичні особливості номена *дядько*; 2) на підставі результатів проведеного нами вільного асоціативного експерименту (ВАЕ) визначити спільні онтологічні асоціативні лінії номеносистеми на позначення родинних відносин; 3) на прикладі номена *дядько* охарактеризувати етнолінгвістичні особливості мовної картини українців.

Сім'я завжди була і є головною цінністю українського суспільства. Традиційна сім'я включає чоловіка, дружину і дітей. В українському ментальному мовопросторі родина включає і сім'ю, і близьке та далеке коло родичів, пов'язаних спільними економічними чи духовними інтересами, спільною діяльністю. С. О. Черепанова зазначає, що «родинне середовище – цілісна етносоціокультурна система, якій властиві духовна спорідненість, кривний зв'язок, міжпоколінна взаємодія, просторово-часова динаміка, специфічна субкультура» [6, с. 111].

Слід зазначити, що в українській мові номени батько, мати, син, дочка, дід, бабуся, онук, онука позначають кровну спорідненість по прямій лінії, а номени *брат, сестра; племінник, племінниця; дядько, тітка* – кровну спорідненість по бокових лініях.

В нашому дослідженні ми використовуємо вільний асоціативний експеримент як чинник прояву етнокультурних особливостей нації, який дає можливості повніше розкрити та охарактеризувати таке багатомірне етнокультурне явище, як система родинних стосунків і свояцтва.

ВАЕ, проведений нами, проходив з жовтня 2014 р. по червень 2015 року. «Він був реалізований у формі анонімного письмового опитування. До списку слів-стимулів були включені номени на позначення родинних стосунків і свояцтва. Наш стимульний список містив 28 номенів-стимулів, які існують у сучас-

ній українській мові. Це номен-стимули на позначення кровної спорідненості (по прямій і бокових лініях), неповної спорідненості, шлюбної спорідненості, чи свояцтва.

Для репрезентативності і чистоти ВАЕ опитування проводилося в різних регіонах України: на заході, на півночі, в центральній частині України. В нашому ВАЕ брали участь 190 респондентів 15–28 та 53–57 років: студентки та викладачі філологічних факультетів – мешканки Львівської, Сумської, Запорізької і Одеської областей. Таким чином, в даному ВАЕ відображені асоціації, які є типовими для номенів-стимулів на позначення родинних стосунків і свояцтва в багатьох регіонах України. Отже, анкети з Сумської, Запорізької і Одеської областей містили елементи двомовності (української і російської мови). Для анкет з Одеської області характерне мовне явище суржику» [4, с. 452 – 453].

Отже, розглянемо семантичні особливості номена *дядько*. В сучасній українській мові пряме значення номена *дядько* може передаватися загальною назвою *дядько* чи описово словосполученням *рідний брат батька*, якщо це спорідненість по батькові, і *рідний брат матері*, якщо це спорідненість по матері. Номен *дядько* у розмові може доповнюватися уточнювальними означеннями «по батькові» або «по матері».

Номен *дядько* в прямому значенні вживається як «брат батька або матері; чоловік тітки». Цей номен вживається в сучасній українській мові в переносному значенні при розмові в значенні «дорослий чоловік узагалі», як форма звертання до старшого за віком чоловіка у розмові [2, с. 333]. Номен *дядько* є стилістично нейтральним і морфологічно нечленованою частиною мови.

В усіх слов'янських мовах, крім східних, у південно-західних говорах української мови поняттям *дядько по батькові* чи *дядько по матері* відповідали окремі назви, що свідчить про давність походження цих слів. Для стародавньої системи спорідненості була характерна диференціація понять *брат батька* – *брат матері*, що знайшло відображення в українській мові. Так, А. А. Бурячок відзначає, що слово *дядько* «з його подвійним, але генетично зв'язаним значенням є семантичним пережитком давньої класифікуючої системи спорідненості» [1, с. 83].

Отже, у мові південно-західної частини України поняття *дядько по батькові* передавалося назвою *стрий*, а поняття *дядько по матері* – деривативним від *вуй* – *вуйко*. Лексеми *стрий* і *вуй* стилістично нейтральні. На сьогодні вони вживаються тільки в західній частині України.

У процесі розвитку української мови на зміну диференційних назв *стрий*, *вуй* та їх дериватів прийшла лексема *дядько*, яка має загальне значення чи до дядька по батькові, чи по матері. О. М. Трубачов відзначає, що «сучасні східнослов'янські мови забули обидві древні спеціальні назви для батьківського і материнського дядьків і вживають в обох значеннях загальну назву: *дядько*» [5, с. 85]. Так з розвитком мови номен *дядько* практично витиснув з ужитку лексеми *стрий*, *вуй* та їх деривати.

За результатами ВАЕ ядерними онтологічними реакціями номена-стимулу *дядько* є ознаки: *родич* (24), *брат* (16), *допомога* (15), *веселий* (13), *мужній* (12), *добрий* (12), *рідний* (7).

Отже, онтологічною реакцією, яка набрала найбільшу кількість відповідей у нашому ВАЕ на номен-стимул *дядько*, є ознака *родич* (24). Її репрезентують реакції-відповіді *родич* (6), *вуйко* (2), *батько* (2), *родина* (1), *рідня* (1), *родственник* (рос.) (1); *Москва* (1); *близький* (1), *далекий* (1), *хресний* (2), *далеко* (1), *чоловік*, *родич* (1), *сьома вода на киселі* (1), *відноситься до категорії родичів, яких рідко бачиш* (1).

В українській родині дядько може бути батьком, сином, дідусем, онуком, братом, племінником для інших членів української родини. Етнолінгвістичне значення номена-стимулу *дядько* можна зобразити як асоціативні лінії між номеном-стимулом *дядько* і номенами-стимулами на позначення інших членів родини. Отже, ми можемо виділити онтологічну маскулінну асоціативну лінію *дядько* – *батько*, репрезентовану спільними ознаками *рідний*; *добрий*. Онтологічна маскулінна асоціативна лінія *дядько* – *син* репрезентована спільними ядерними реакціями *рідний*; *брат*; *мужній*; *допомога/помічник*; *веселий/радість*. Онтологічну маскулінну асоціативну лінію *дядько* – *дідусь* представляють спільні ядерні реакції *допомога*; *веселий*; *добрий*; *рідний/рідненький*. Онтологічна маскулінна асоціативна лінія *дядько* – *онука* репрезентована спільними ядерними реакціями *рідний*; *веселий*. Онтологічну маскулінну асоціативну лінію *дядько* – *племінник* представляють спільні ядерні реакції *родич/рідня*; *рідний*. Ми вважаємо продуктивними всі дані онтологічні маскулінні асоціативні лінії.

В нашому ВАЕ відсутні спільні онтологічні ознаки між маскулінними номенами-стимулами *дядько* і *брат*. Але слід зазначити, що онтологічною реакцією ядра асоціативного поля *дядько* є ознака *брат*. У нашому ВАЕ ця онтологічна ознака *брат* за кількістю відповідей посідає друге місце серед домінуючих ознак номена-стимулу *дядько*.

Асоціативне порівняння номена-стимулу *дядько* з номеном-стимулом *брат* означає, що в українській родині дядько в родинній близькості асоціюється з братом – старшим чи молодшим, рідним чи двоюрідним. Емпіричні реакції-відповіді на номен-стимул *дядько* – *допомога* (4), *підтримка* (3), *помічник* (2), *опора* (1), *опіка* (1), *дружнє плече* (1); *прийде завжди на поміч* (1) та ін. – підтверджують, що дядько, як брат, завжди підтримує, прийде на поміч у складній ситуації, яка може статися в родині.

Дядько для українців, як ми вказували вище, – це представник кровної спорідненості, але не по прямій лінії (як батько, мати, син, дочка), а по боковій лінії, причому по другій боковій лінії. Дядько за етнокультурними звичаями в українській родині для сина, дочки є другим батьком, тому що він є братом їхнього рідного батька або матері. Для матері він є братом її чоловіка, батька її дітей, якщо це дядько по батькові. Для батька він є братом його дружини, мате-

рі його дітей, якщо це дядько по матері. Тому любов, повага, авторитет у сім'ї відображається і в периферійних реакціях-відповідях *улюблений* (3), *авторитетний* (2), *справедливий* (1), *найкращий* (1), *любов* (1), *тепло* (1).

Дуже часто в житті він замінює рідного батька, несе таку ж відповідальність, як і рідний батько. В українській етнокультурі дядько (як по матері, так і по батькові) найчастіше стає хрещеним батьком для своїх дітей – племінників, а відповідно ці діти – його хрещениками. Це підтверджує периферійна реакція-відповідь *хресний* (2), тому асоціації дядько з батьком, братом (чи по батькові, чи по матері) складають ядро асоціативного поля номена-стимулу *дядько*.

До ядра асоціативного поля номена-стимулу *дядько* респонденти віднесли маскуліну ознаку *мужній*, підтверджену реакціями-відповідями *мужній* (5), *сміливий* (4), *військо* (1), *АТО* (1), *мужність* (1). Це вказує на сучасний величезний підйом патріотичного настрою наших співвітчизників. Ці лексеми зараз «на устах» наших співвітчизників.

Отже, ядро асоціативного поля номена-стимулу *дядько* відображає етнолінгвістичні особливості асоціативного портрета дядька в українській родині – доброго, мужнього й веселого родича, брата, який допомагає членам своєї родини.

Проведений аналіз номена *дядько* дав змогу виявити етнолінгвістичні особливості мовної картини світу українців, яка є скарбницею набутих культурних цінностей і досвіду народу. Ми вважаємо, що етнолінгвістична мовна картина світу українців є динамічною системою і відкрита до соціально-культурних змін, які характеризують сучасне життя наших співвітчизників. Перспективу дослідження вбачаємо в дослідженні номенів на позначення родинних стосунків у художній літературі, в аспекті міжкультурної комунікації тощо.

Література

1. Бурячок А. А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові / А. А. Бурячок. – К. : АНУРСР, 1961. – 150 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / За ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.
3. Нахапетова О. В. Співвідношення понять «термін», «номен», «номенклатура» у назвах спорідненості і свояцтва. / О. В. Нахапетова // Вісник Донецького національного університету. – Донецьк: 2014. – Вип. 1-2, Сер. Б: Гуманітарні науки. – С. 171 – 177.
4. Нахапетова О. В. Асоціативний експеримент як чинник прояву ментальних особливостей етносу / О. В. Нахапетова // Наукові записки. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Вип. 138. – Кіровоград, Видавець Лисенко В. Ф., 2016. – С. 451 – 455.
5. Трубочев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древних терминов / О. Н. Трубочев. – М. : ЛН СССР, 1959. – 212с.
6. Черепанова С. О. Філософія родознавства: [навч. посіб.] / С. О. Черепанова – К. : Знання, 2008. – 460 с.

References

1. Buryachok A. A. Name of relationship and property in the Ukrainian language / A. A. Buryachok. – K. : ANUSR, 1961. – 150 p.
2. Big explanatory dictionary of modern Ukrainian language (ADJ., augmented, CD). / Red. V. T. Busel. K.; Irpin: WTF «Perun», 2009. – 1736 p.

3. Nahapetova O. V. Correlation of the notions «term», «nomenon», the «nomenclature» in the names of kinship / Nahapetova O. V. // Bulletin of Donetsk national University. – Donetsk: 2014. – Vol.1-2, S. B: Humanities. – P. 171 – 177.
4. Nahapetova O. V. Association experiment as a factor of manifestation of the mental characteristics of the ethnic group. / Nahapetova O. V. // Scientific notes. Series: Philological Sciences (linguistics). – Vol. 138. – Kirovograd, Publisher Lysenko V. F., 2016. – P. 451 – 455.
5. Trubachev O. N. History of Slavic terms of relationship and some of the ancient terms / O. N. Trubachev. – М.: LN the USSR, 1959. – 212 p.
6. Cherepanova S. A. Philosophy of rodanast / S. A. Cherepanova – К.: Knowledge, 2008. – 460 p.

Nahapetova O. V.

ETHNIC PECULIARITIES OF THE LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD OF UKRAINIANS (BASED ON THE EXAMPLE OF THE NOMEN UNCLE)

The article reveals semantic, psycholinguistic and ethnolinguistic features of nomen uncle in the modern Ukrainian language. On the basis of the results of the free associative experiment determined the General ontological associative line of nominosystem to denote family relations in the modern Ukrainian language, characterized by ethnic features of the language picture of the world of Ukrainians. Associative lines we reproduce on the basis of the ontological, the dominant reactions and answers that constitute the core of the associative nomenon-incentives. Thus, on the basis of this associative analysis, we define a common ontological features, which are built into the ontological associative lines of the Ukrainian nominosystem to denote blood relationship and marriage relationship.

Key words: *the nomenon, the nomenon as a stimulus free associative experiment, reaction-response, associative nucleus, ontological value.*